El mestratge de la família Comas

Pere Alzina Seguí

RESUM

El present article és fruït d'una beca d'investigació concedida el 2010 per la Secció de Ciències Socials de l'Institut Menorquí d'Estudis, titulada *El mestratge de la família Comas*. L'estudi presenta les biografies del pare Gabriel Comas i dels seus cinc fills, dedicats tots a l'ensenyament; analitza la notable formació rebuda en el marc de la Institución Libre de Enseñanza i les importants contribucions que van fer al món de la pedagogia, des de la teoria i des de la pràctica. Analitzam els lligams que Gabriel, Margarita, Anna, Joan, Maria i Conxa mantingueren amb l'illa de Menorca i el trencament que suposà per a tots ells la guerra civil, l'exili i els processos de depuració.

ABSTRACT

The present article is the result of a research scholarship that the Social Sciences Section of the Institut Menorquí d'Estudis granted in 2010, entitled *The mastery of the Comas family*. The study presents the biographies of the father Gabriel Comas and his five children who were all teachers; it analyses the remarkable academic training they receive in the setting of the Institución Libre de Enseñanza and the important contributions they made to the pedagogy world, both theoretical and practical. We analyse the bonds that tie Gabriel,

Margarita, Anna, Joan, Maria and Conxa to the island of Menorca and what it meant to them the break of the civil war, the subsequent exile and the trials without guarantees.

Paraules clau: Innovació educativa, Institución Libre de Enseñanza, graduació escolar, escola nova, educació integral, didàctica de les ciències

Key words: Educational innovation, Institución Libre de Enseñanza, graduation, new school, comprehensive education, science education.

INTRODUCCIÓ

Aquesta és la història d'una família singular, que va viure temps convulsos; la seva vida i la seva passió va ser l'ensenyament; van estudiar i van viure per ensenyar, però també van patir, els uns per l'exili forçat, els altres jutjats pel tribunals depuradors de la dictadura. La seva costant va ser la innovació educativa; s'esmerçaren a aplicar les noves metodologies que s'usaven en països avançats (França, Anglaterra, Suïssa, EEUU...). El pare i els cinc fills tenien clar que l'escola havia de fer front als canvis socials mitjançant la innovació. Els Comas foren deixebles de la institució més prestigiosa i avançada de l'estat: la Institución Libre de Enseñanza. Hi mantingueren contactes contínuament, hi estudiaren, hi exerciren de professors, foren becats per anar a visitar centres educatius a l'estranger, hi col·laboraren estretament i hi aportaren el seu saber i el seu coneixement, des de la humilitat però des de la més absoluta convicció que la tasca regeneradora que portava a terme la Institución era cabdal per portar el país a la modernitat i per oferir una alternativa a les deficiències del decrèpit sistema educatiu públic, tant a nivell d'infraestructures com a nivell de formació del professorat.

La història comença al nucli de Sant Climent, on és destinat Gabriel Comas i Ribas el 1886, per passar després a ocupar la plaça de la primera escola de fillets d'Alaior, el 30 de juliol de 1891. Fou a Alaior on es casà amb la maonesa Rita Camps i allà on nasqueren quatre dels seus cinc fills: Margarita, Joan, Anna i Maria. Conxa nasqué a Palma, on marxà tota la família el 1906. Durant quinze anys, Gabriel Comas romangué a Alaior i aconseguí desenvolupar una tasca educativa i social que marcà profundament la vida d'aquest municipi.

Gabriel Comas fou un mestre que engegà arreu importants innovacions educatives i iniciatives de caire social. A Alaior, conjuntament amb Joan Mir i

Mir, construí una potent xarxa cooperativa de suport social única, que perdurà durant molts anys. Gabriel Comas, juntament amb un grup d'alaiorencs desitjosos de canvis socials, aconseguí introduir una nova mentalitat, de caire cooperatiu, basada en una societat de socors mutus, que fonamentà part de la seva acció en la reivindicació d'una escola de qualitat, graduada i innovadora i en el suport a la malaltia, a la jubilació o a la incapacitat de les persones afiliades. Alaior mai més no tornà a ser el mateix després de la tasca d'aquesta societat, que perdurà molts d'anys.

L'escola es convertí en el centre d'una nova concepció de les relacions socials i en un lloc de generació de coneixements obert a la societat. Gabriel Comas i Ribas aconseguí sensibilitzar una bona part de la població d'Alaior sobre una concepció més solidària i cooperativa de les relacions socials i de l'escola com un centre obert a la societat. Alhora sabé transmetre aquests mateixos valors i la passió per l'educació als seus fills, i aquests, alhora, saberen transmetre els mateixos valors a àmplies capes de la societat espanyola.

La història de la família Comas Camps és la història d'una família única i, potser, irrepetible, que visqué en un context també únic i irrepetible, que sabé aprofitar les oportunitats de formació que li brindaren les bones relacions del seu pare amb els personatges més influents en la pedagogia espanyola de les tres primeres dècades del segle XX.

L'aïllament de Menorca era palès a finals del segle XIX i principis del XX, però això no era obstacle per estar més o manco informats de tot el que succeïa al món. Gabriel Comas rebia a casa el Butlletí que editava la Institución Libre de Enseñanza, cosa que li proporcionava una important font de recursos educatius i notícies d'arreu de l'estat però també de bona part d'Europa, i li permetia estar al dia de les innovacions educatives que es portaven a terme en diferents indrets. Els articles que publica Gabriel Comas al setmanari anarquista *El Porvenir del Obrero*, dirigit per Joan Mir i Mir, són d'una qualitat pedagògica notable i parlen d'innovacions que s'estaven realitzant a Europa que no podien ser conegudes a través de la premsa periòdica normal. El Boletín de la Institución fou una font de coneixement inesgotable i una porta oberta al progrés per a Gabriel Comas, però també per a Joan Mir, incansable lluitador per les llibertats i persona d'una extensa i àmplia cultura. La col·laboració Mir i Comas escriví un dels capítols educatius més rellevants de la nostra història de l'educació.

LES BIOGRAFIES

Gabriel Comas i Ribas

Gabriel Comas nasqué a Esporles el 1864 i obtingué el títol de mestre elemental el 1883; posteriorment, obtingué el de mestre superior a l'Escola Normal de Madrid, l'any 1905. Va exercir a les escoles de fillets de Campanet i a les de Banyalbufar, i obtingué la plaça en propietat a l'escola de fillets de Sant Climent, el 1886. El 1891 obtingué la plaça de la primera escola de fillets d'Alaior per oposició i hi romangué fins al 1906.

El mateix 1906 ocupà la plaça de l'escola unitària de Santa Catalina de Palma, centre que es va convertir en graduada cinc anys després de la seva arribada i de la qual fou director des del 1912 fins al 1923:

> Els disset anys de residència a Palma (aquí nasqué Conxa, la darrera filla), constitueixen el segon gran període de la tasca professional de Gabriel Comas i Ribas, riquíssim en realitzacions, de les quals no es poden oblidar la direcció de les colònies escolars, els viatges a l'estranger per tal de conèixer i divulgar els nous corrents i idees de l'Escola Nova, la lluita costant per a la graduació de les escoles i l'activitat com a publicista. (Oliver 1985: 14)

A partir d'aquests viatges d'estudis, primer becat per l'Ajuntament de Palma i, segon. per la Junta de Ampliación de Estudios, Gabriel Comas realitzarà tota una sèrie de conferències i cursets, dels quals es té notícia a través de la revista *El Magisterio Balear,* segons ens comenta Magdalena Bal·le i Mateu Perelló (1998: 23).

> Realitzarà converses sobre els següents temes: organització i funcionament de l'Escola del Bosc de Barcelona; el grup escolar de Girona; el sanatori de Pedroa; les colònies escolars de Bèlgica; l'educació dels pàrvuls i els jardins d'infància; l'ensenyament dels anormals i l'organització de les classes destinades a aquests; l'obra del Dr Decroly a Brussel·les. A la vegada, els cursets de treballs pràctics se centraren en els aspectes que es concreten a continuació: organització dels jardins d'infància a Brussel·les, Anvers i Ginebra; horari i programa d'un jardí d'infància ben organitzat; el cant i la música als jardins d'infància; l'ensenyament del dibuix; els dons de Fröebel; les ocupacions fröebelianes; el treball amb paper, amb argila i amb cartró; l'educació dels sentits a l'Escola de Pàrvuls i, finalment, les reformes essencials que s'han d'imposar a les escoles primàries. Com es pot

> veure, serà un etapa molt intensa per a Gabriel Comas en la qual intentarà donar a conèixer tots els fruits extrets a partir del seu contacte amb sistemes educatius distints de l'espanyol.

En els dos viatges que realitzà anà acompanyat de la seva filla Margarita, en el primer, i de la seva filla Anna, en el segon, amb la intenció de formar-les, aprofitant al màxim la pensió obtinguda i anant a hostals més humils i repartint-se les dietes de manutenció, com ell mateix confessa.

El 1923 es trasllada a Barcelona i comença a donar classes a l'Escola Unitària de Barcelona número 69 fins a la data de la seva jubilació, el 15 de gener de 1934, als setanta anys. Durant la guerra civil, bona part de la família romangué a Pollença i patiren les represàlies dels nacionals que s'havien fet forts a Mallorca. Acabada aquesta, Gabriel Comas morí al cap de tres anys, el 14 d'abril de 1942, a l'edat de setanta-vuit anys, afectat d'una greu apoplexia.

Un dels fets que marcaren la vida de la família Comas succeí a Alaior. La tasca social que desenvolupava Gabriel Comas no era ben vista pels sectors més conservadors de la ciutat. La seva escola, per altra banda, de cada dia tenia més alumnes, atrets per la dinàmica de funcionament i la metodologia que utilitzava, mentre que la segona escola de fillets minvava la matrícula. Gabriel aconseguí mobilitzar molta gent per aconseguir millores socials i per sortir al carrer i demanar la creació d'una escola graduada. Entorn de tot aquest moviment hi estava plenament implicat Joan Mir, amic de Gabriel Comas, editor d'*El Porvenir del Obrero*, setmanari anarquista i gran lluitador per aconseguir millores per als més desfavorits.

L'esclat del conflicte es produí quan Gabriel Comas fou acusat pel mestre de la segona escola de fillets, Eugenio Sevilla, de jugar a jocs prohibits (amb diners) al Casino d'Unió Republicana. Aquesta denúncia i les posteriors conseqüències aixecaren una les polèmiques que més ressò van tenir en els diferents mitjans de comunicació. El judici posterior acumulà més de cinc-cents fulls de declaracions de testimonis, entre els quals declararen fins i tot els fillets de la seva escola. Fou un procés a la persona i a la seva dignitat, fou un procés contra un mestre, però, en el fons, fou un procés contra una manera d'entendre l'escola i una nova forma d'entendre les relacions socials. El cas arribà fins al Consell d'Estat i, després de múltiples deliberacions, declaracions i testimonis, Gabriel Comas fou absolt de l'acusació de jugar a jocs prohibits i fins i tot,

prèvia petició per part de l'acusat, fou esborrada tota referència al procés i als fets del seu full de serveis:

> Poco favorables los antecedentes del Sr. Comas Ribas cuando desde San Clemente vino aquí con la nota de que profesaba doctrinas en general poco conformes con las de la santa Iglesia y determinadamente teorías espiritistas, al poco tiempo de su permanencia en ésta dio a conocer su afición por los partidos políticos extremos, figurando entre los integrantes más activos de propaganda republicana y muy mezclado entre las gentes del pueblo que buscaban promover disturbios y perturbar la tranquilidad de los vecinos pacíficos. Estableciose en esta Villa un centro de reunión con objeto de propagar las doctrinas y prácticas de la condenada secta espiritista, dando con ello motivos a sospechar de su (no s'entén...) y contribuyendo con su carácter a dar mayor autoridad a los apóstatas del error. [1]

Però Gabriel Comas quedà ferit en aquest llarg procés i decidí marxar a Palma, empès també per la voluntat d'atendre millor les necessitats de formació dels seus fills. La societat alaiorenca estava dividida però, arran d'aquest afer, les diferències s'aprofundiren entre el sector conservador i monàrquic i el sector progressista i republicà.

Gabriel Comas publicà diferents obres (Geografia, primer y segundo grado); Resumen de Historia Sagrada) i va rebre nombrosos reconeixements a la seva obra: pel manteniment de l'escola nocturna per a adults a Sant Climent i a Alaior, de la Junta Provincial pels bons resultats obtinguts a la seva escola, per les conferències d'educació popular a través de l'experiència d'Extensió Universitària, etc.

Una vegada que Comas i la seva família marxaren d'Alaior, l'Ajuntament es va plantejar la necessitat de l'existència de dues escoles públiques per a fillets (tenint en compte tot el que havia succeït) i es va arribar a plantejar tancar una escola de fillets, la número 2, i agrupar-los en una sola escola (amb més de 100 fillets sense graduar) o desviar-ne uns quants a una classe regentada per les monges, amb la qual cosa deixaria de ser pública. Al final, tot quedà com estava, fins que el 1911, després d'una llarga tramitació, s'inaugurà la primera

[1] Vegeu l'informe emès i signat per Lorenzo Pons, capellà i rector d'Alaior, datat el 31 de maig de 1899 a Arxiu General de l'Administració, expedient 2193-12 de primera ensenyança pertanyent a Gabriel Comas i Ribas, contingut en el lligall 17745.

escola graduada de l'illa de Menorca a Alaior, fruit de la demanda popular mobilitzada per Gabriel Comas a principis del segle. Fou, sens dubte, tot un èxit del moviment cooperatiu i societari alaiorenc encapçalat per Gabriel Comas.

Margarita Comas

Margarita va néixer a Alaior el 25 de novembre de 1892 i va ser la primera filla de Gabriel Comas i Rita Camps. Va cursar els primers anys de batxiller a l'institut de Maó i l'acabà a l'Institut General i Tècnic de Balears amb excellents notes. Va obtenir el premi extraordinari de Batxillerat de la Secció de Ciències. El 1911 obtenia el títol de Mestra Superior amb la qualificació d'excel·lent, només al cap d'un any en què s'obrís el lliure accés de les dones als instituts i a les universitats. Aquest mateix any, Margarita acompanya el seu pare en la visita a l'estranger, comissionat per l'Ajuntament de Palma, i aconsegueix quedar-se a França com a repetidora d'espanyol.

El 1912, Margarita va marxar a Madrid per realitzar la prova d'accés a la Escuela de Estudios Superiores del Magisterio on ingressà amb el número 1 en la secció de ciències. Aquesta institució impartia una sòlida formació pedagògica i científica i capacitava per a la recerca. El 1915 Margarita obtingué el títol de mestra de Primera Ensenyança Normal que l'habilitava per impartir docència en escoles normals o per accedir a la inspecció educativa. Optà per la docència, i el setembre de 1915 prengué possessió de la plaça de professora numerària de física, química i història natural de l'Escola Normal de Mestres de Santander.

Mentrestant, seguia formant-se en matrícula no oficial a la Facultat de Ciències de la Universitat de Barcelona i a la Universitat Central de Madrid. Alhora també sol·licità ampliar la seva formació pedagògica a través de la Junta para la Ampliación de Estudios per anar-se'n a Anglaterra per ampliar els seus coneixements sobre la metodologia de les ciències naturals. El 1920 li foren concedits nou mesos de pensió.

Intentà en diferents ocasions apropar-se a Barcelona i concursar a un lloc de feina més proper; però no ho aconseguí fins al 1922 en què pogué sol·licitar una permuta a la qual accedí la Direcció General de Primera Ensenyança; d'aquesta manera entrà a l'Escola Normal de Tarragona, on prengué possessió de la plaça com a professora de física, química i història natural. Paral·lelament, continuà estudis a la Universitat de Barcelona, en la llicenciatura de ciències, que obtingué el gener de 1928.

Entre el 1926 i el 1928 obtingué una pensió prorrogada de la Junta per ampliar estudis de Biologia en els laboratoris de la Universitat de Paris, per obtenir finalment el grau de doctor a Espanya per la Universitat Central de Madrid, tot essent la primera dona a obtenir aquest grau a Espanya. Paral·lelament, continuava en la línia de divulgació sobre temes d'innovació pedagògica, referits a l'àmbit de les ciències, àmbit molt deficitari en aquest país, que també patia moltes llacunes en el coneixement científic.

El 1931 es casà amb Guillem Bestard i Cànaves, un vell amic de la família Comas, reconegut com a gran fotògraf i artista. El novembre de 1931, Margarita deixà la Normal de Tarragona i passà en comissió de serveis a l'Escola Normal de la Generalitat, incorporant-se també al Seminari de Pedagogia de la Universitat de Barcelona. El 1933 es crea la Secció de Pedagogia dins de la Facultat de Filosofia i Lletres, i Margarita és nomenada professora de Biologia infantil. Durant aquests anys Margarita participà en diferents congressos internacionals, i s'organitzaren les primeres escoles d'estiu. Van ser anys de gran dinamisme i innovació pedagògica. Aquest extens i ampli moviment fou truncat pels canvis de govern del 1934 i posteriorment per l'esclat de la guerra civil.

L'esclat de la guerra agafà Margarita a Madrid, mentre tota la seva família, —marit, pares i germanes— eren a Mallorca de vacances; aquests es veren obligats a refugiar-se a casa de Guillem a Pollença, tot i que foren contínuament acusades de roges i republicanes. Margarita va quedar totalment aïllada de la seva família; igual que el seu germà Joan. Van haver de passar deu anys per retrobar-se amb el seu marit, Guillem, i la seva mare, Rita Camps, en una petita població del sud de França.

Margarita va rebre diferents encàrrecs de la República per col·laborar amb la tasca de supervisar l'educació dels fillets bascos a Anglaterra i col·laborar amb la tasca humanitària dels quàquers. Finalment, s'exilià a Anglaterra, on intentà buscar feina; els primers anys no foren fàcils; finalment, trobà feina al Dartington Hall com a professora de ciències. El 1946 permeten l'entrada a Anglaterra de Guillem Bestard i el 1949 es pogué reunir amb la seva mare, just a la frontera entre França i Espanya. El 1955 fou autoritzada a tornar a Espanya i el 1959 es va jubilar afectada per greus problemes a la visió. Morí l'agost de 1972.

Margarita Comas fou una brillant científica i una brillant pedagoga, desenvolupà una ingent tasca de formació, de recerca i de difusió excel·lent durant les

quatre primeres dècades del segle XX. La tasca desenvolupada com a professora a Dartington Hall va ser, sens dubte, excel·lent, però, després de la guerra civil, Margarita ja mai més no seria la mateixa. Va ser a Espanya on demostrà tota la seva vàlua com a científica i com a pedagoga.

Com a pedagoga aportà un important cos de coneixements sobre la didàctica de les ciències i de les matemàtiques, unes didàctiques arraconades que mai havien tingut en aquest país la més mínima importància i que eren ensenyades de la manera més tradicional i memorística. Algunes de les seves aportacions tenen total validesa en l'actualitat ja que apunten a unes ciències viscudes i properes i a un marc d'experimentació previ i de reflexió a partir del qual s'introdueixen les nocions bàsiques i les teories; mai a l'inrevés.

Darrerament se li han diferents actes de reconeixement públic, s'han editat diferents treballs sobre la vida i obra i, fa devers dos anys, el Govern de les Illes Balears va publicar un extens treball sobre la seva vida, que inclou algunes de les seves publicacions més rellevants en edició facsímil.

Anna Comas Camps

Anna neix a Alaior el 1894; el 1910 aprova l'examen d'ingrés a l'escola normal de mestres de Balears i cursa bona part de les assignatures en ensenyaments no oficials. El 1915 realitza la revàlida de mestra de primera ensenyança superior a l'escola Normal Superior de Mestres de Balears. Durant el primer any d'exercici de la seva professió, ajuda el seu pare a l'escola unitària de Santa Catalina; Anna amb dues amigues més graduen el centre escolar de manera no oficial, a proposta del seu pare, amb l'objectiu que aprenguessin i alhora l'ajudessin.

Després, Anna se'n va anar a Madrid i va estar prop de deu anys de professora a l'Instituto Escuela de Madrid, d'on era directora Maria de Maeztu. Vivia a la residència per a senyoretes, fent classe el matí i el capvespre anava a la Institución Libre de Enseñanza per acabar la seva formació. També va estar un parell d'anys de professora a l'escola de Colonya, a Pollença, gràcies al marit de Margalida Comas, Guillem Bestard. Ambdues experiències la marcaren profundament ja que aconseguí viure, treballar i, alhora, aprendre en una de les institucions educatives innovadores més prestigioses de l'estat.

El 1930 obté el títol de mestra superior d'ensenyament primari i el 1931 és nomenada mestra interina de l'Escola Nacional de filletes des Castell; el 16 de

novembre del mateix any se l'anomena mestra interina de l'Escola Nacional Unitària de filletes de Llucmaçanes, plaça de la qual pren possessió el dia 29 d'octubre de 1934. Finalment, el 12 d'octubre de 1934 pren possessió en concurs oposició del càrrec de mestra de Secció de l'Escola Nacional Graduada de filletes de Maó.

Arran de l'esclat de la guerra civil, Anna va ser suspesa de feina i sou a partir del mes d'octubre de 1936, però ella es trobava a Mallorca amb les seves germanes a Capdepera, ja que eren les vacances d'estiu. Sense conèixer massa bé les causes, la suspensió de feina i de sou es produí a Menorca, mentre que ella romangué durant tota la guerra a Mallorca i, fins i tot, el 22 de febrer de 1937 passa en comissió de serveis a l'Escola número 1 de filletes d'Andratx amb el mateix sou i continuant amb la seva plaça guanyada per concurs oposició a l'Escola Graduada de filletes de Maó.

Però per ordre telegràfica del cap del Servei Nacional de Primer Ensenyament es disposa el cessament en el càrrec de mestra de l'Escola d'Andratx el mes de maig de 1938 i queda suspesa de feina i sou, tot iniciant-se un expedient de depuració molt dur que acaba amb una OM de 27 de juliol de 1940 resolent la seva separació definitiva del servei. La comissió depuradora li atribueix quatre càrrecs: ser atea, ser d'ideologia esquerrana, orientar el seu ensenyament al laïcisme i ser considerada pels dirigents marxistes de Menorca addicta a la política del Front Popular. L'expedient, en un primer moment, es resolgué amb la separació definitiva del cos, a pesar dels nombrosos avals que presentà de persones molt properes a l'església catòlica i a la Falange. Anna no es rendí i recollí més testimonis a favor seu i aconseguí una revisió del seu expedient disciplinari i, per OM de 16 de febrer de 1942, es resolgué l'expedient en tràmit de revisió en el sentit de ser traslladada de província amb la prohibició de gaudir de vacances durant cinc anys i inhabilitació per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança en institucions culturals d'ensenyament. El primer lloc on se la destinà després de ser readmesa al magisteri fou Ferreries, on hi passà poc menys d'un any. El juny de 1943 pren possessió en propietat d'una secció de l'Escola Graduada de filletes d'Alaior, on hi exerceix devers uns vuit anys. El 1949 guanya una plaça a l'Escola Graduada de Filletes de Maó i l'ocupa fins al 1961, any en què es resol la seva jubilació d'ofici per impossibilitat física, als 67 anys.

Anna aconseguí una bona formació pedagògica en el centre neuràlgic de tota la innovació educativa de l'estat espanyol, la Institución Libre de Enseñanza, en la qual treballà i, alhora, hi aprenia com alumna. Amb aquesta excel·lent formació, acabà impartint classes a l'escola de Colonya, l'exemple més paradigmàtic de renovació educativa de les nostres illes i un dels models de caixa d'estalvis per a les famílies més desfavorides i per a les capes més dèbils de la societat. Però, al mateix temps, patí un procés de depuració duríssim que la deixà molt malmesa i, si a això hi afegim el seu delicat estat de salut, podem afirmar, talment com succeí amb les seves germanes, que després de la guerra Anna ja no aixecà cap. Però el tema no acaba aquí; passats els anys i estant destinada a Alaior, separada de la seva família, demanà per la possibilitat del trasllat a Maó i, mentre això succeïa, al seu darrere, continuaven les maniobres per part de persones que encara pensaven que podria suposar un perill tenint en compte de qui era filla. La carta que reproduïm a continuació, la signa el rector de la parròquia d'Alaior i va dirigida al vicari general del bisbat:

> Parroquia de Santa Eulalia. Alayor.
> 7 de junio de 1946
> Muy Iltre. Sr. Vicario General del Obispado. Ciudadela.
>
> Muy Iltre. Sr.: Después de saludarle atentamente paso a exponerle el motivo de estas letras.
>
> Ha acudido a mí para que le hiciera una carta de recomendación para V. La Maestra Nacional Dª Anita Comas que regenta la clase de párvulos de esta graduada. Creo que pasará a esa para hablar con V. uno de estos días y exponerle su caso, con unas líneas más de presentación; pero antes he creído conveniente informarle secretamente y sin que ella se dé cuenta de que le haya escrito.
>
> Dª Anita Comas es Maestra Nacional ya de muchos años (es casada y tiene un hijo de unos 16 años) y tenía en propiedad una clase en una graduada de Mahón. Por sus ideas políticas fue separada del magisterio y hace tres años ingresó otra vez, y, como sancionada, destinada a Alayor; su sanción es de seis años, si mal no recuerdo. Está muy enferma de la vista y no ha podido encontrar casa en Alayor, teniendo que vivir en la fonda, separada de su esposo e hijo, yendo y viniendo de Mahón, donde viven estos para cuidarlos, resultándole muy fatigoso el ajetreo y muy costoso, sin poder vigilar de cerca a su hijo, en una edad que precisa sus cuidados y vigilancia materna.
>
> Pero hay más. Dª Anita Comas es hija del tristemente, para Alayor, célebre

> Maestro Comas, hombre muy inteligente, pero que su prolongado ejercicio del magisterio en esta Ciudad tanto mal hizo en ella. He podido observarla y ella parece inofensiva y hasta buena; pero aquí no puede desprenderse de su apellido odiado por muchos que recuerdan la funesta acción de su padre. Por esto (y ella no lo dirá, y tal vez no se ha dado cuenta) no ha encontrado mucho ambiente; se muestra aislada y fastidiada, máxime teniendo en cuenta su problema familiar y su enfermedad.
>
> Cansada habló con Ángeles Roca que tiene escuela en Mahón la cual le dijo que por mediación de V. Había conseguido su traslado de Olbán a Mahón y acude a mí para que la presente a V.
>
> En Mahón hay vacantes que han de cubrirse por concurso de traslado próximo, y, si no hacen daño a nadie podía ir allá, donde es conocida y por lo mismo vigilada si necesidad hubiera.
>
> Si se consiguiera su traslado, aquí en Alayor, podríamos suplirla con persona de absoluta confianza.
>
> Dado el caso y sus circunstancias, no dudo que, de poder hacerlo, pondrá V. De su valimiento para solucionarlo favorable para ella y a nosotros.
>
> De V. S. Afirmo en Cristo S. S
>
> Nicolás Gorrías, Preb. [2]

Creiem que sobren els comentaris que puguem fer; la carta és un autèntic referent i demostra fins a quin punt va arribar el control i la repressió. Passat el duríssim procés de depuració i reintegrada plenament al magisteri, començà el també llarg procés de la seva malaltia ocular, que l'obligà a passar llargs períodes de baixa a partir de 1950. Se li diagnosticaren cataractes als dos ulls; poc temps després se li diagnosticà una osteoartritis deformant i, més endavant, una greu urticària crònica, que li impedeix anar a escola; per acabar, se li diagnosticà una greu anèmia i una úlcera gàstrica.

N'Anna Comas és recordada per les seves alumnes d'Alaior de la dècada dels anys quaranta i cinquanta com una mestra exemplar, profundament respectuosa i atenta a les necessitats de totes les filletes; no discriminava a ningú i sempre intentava ajudar les persones en situació més desfavorida. Les seves explicacions eren molt bones, es feia entendre, es notava que tenia una preparació excel·lent; era molt diferent de les altres mestres que hi havia, tot i que era molt humil. *«No disposàvem de materials i moltes no teníem ni llibres ni llibretes,* ―conten algunes de les seves exalumnes―, *però ella ens ajudava a*

[2] Arxiu de la Cúria Diocesana; Bisbat de Menorca.

aprendre. Era molt propera però es notava que patia; sabíem que no vivia a Alaior, que gairebé cada dia havia de marxar a Maó i que hi havia dies que havia de quedar a dormir a una pensió petita que hi havia» –afegeixen amb emoció i gratitud.

Anna Comas, una mestra amb una excel·lent formació i una gran persona, humil i profundament respectuosa, va passar a formar part de la història oblidada arran d'uns fets que marcaren a sang i foc bona part de la família Comas. Serveixi aquest modest estudi per recordar allò que mai havia de ser oblidat: el seu mestratge i la seva dedicació a les persones, com molt bé descriuen les seves alumnes d'Alaior amb intensa gratitud i emoció.

Joan Comas Camps

Joan Comas va néixer a Alaior el gener de 1900. Als deu anys aprovà l'examen d'ingrés a l'Institut General i Tècnic de Palma de Mallorca per obtenir el títol de batxiller i, tot seguit, es matricula a l'Escola Normal de Magisteri per obtenir el títol de mestre, títol que obté als desset anys. El juny de 1918 aprova l'ingrés a la secció de ciències a l'Escola d'Estudis Superiors de Magisteri de Madrid. En aquest centre coneix el primer dels seus grans mestres, Luis de Hoyos Sanz, que posà Comas en el camí de les ciències naturals i de l'antropologia. El 1921, amb 21 anys, Joan sortia de l'Escola d'Estudis Superiors de Magisteri amb el títol de Professor d'Ensenyança Normal, disposat a exercir. Entre accedir a una normal de formació del professorat o a la inspecció educativa, va optar per aquesta segona via i va ser l'inspector més jove de tot l'estat. El seu primer destí fou Girona; però hi exercí poc temps, ja que fou cridat per fer el servei militar i li fou concedida un beca per estudiar a França i a Bèlgica Organització Escolar i Inspecció Educativa.

El 1924, mitjançant una permuta, accedí a la inspecció de Santa Cruz de Tenerife quan encara no s'havia dividit en dues províncies i, per tant, el territori a cobrir era immens i amb continus trasllats entre illes. A pesar de les limitacions, hi desenvolupa una intensa tasca, amb la creació d'un Museu Pedagògic per a dotar els mestres d'eines i suport formatiu a la seva tasca.

El 1927 obtingué la plaça d'Inspecció de Lugo on hi féu poc temps, ja que tornà ser becat per anar a estudiar a l'Institut Jean Jacques Rousseau de Ginebra i visitar escoles noves i actives. Joan Comas adquirí una sòlida formació

pedagògica que el convertí en un dels pedagogs que més influència tingué a l'estat espanyol i un dels que marcà les línies generals de la innovació educativa: en pedagogia i psicologia experimental, en organització escolar i formació de mestres, en orientació professional i educació nova. Joan Comas estudià amb els millors pedagogs i psicòlegs del món i assolí una brillant formació: Claparède, Bovet, Ferrière o Piaget.

Joan Comas és, doncs, l'exemple que il·lustra millor la importància del coneixement teòric molt per damunt de la simple observació pràctica a l'hora de poder aportar coneixements nous dels quals es podrien derivar pràctiques innovadores. Per aquest motiu representa, indubtablement, l'ideal de professional al qual al JAE adreçava les pensions individuals: el que fos capaç d'assimilar coneixements teòrics que canviarien les bases de la pràctica pedagògica del país. (Comas Rubí 2000: 1043)

El 1929 obté el Certificat de Pédagogie per la Universitat de Ginebra i el 1931 obté el Diplome d'Étude Pédagogiques per l'Institut J. J. Rousseau de la Facultat de Lletres de la Universitat de Ginebra. El 1932 obté la plaça d'inspector en Cap de la província de Segovia a la qual romangué uns pocs mesos i, finalment, obtingué la plaça d'Inspector de Primera Ensenyança de Madrid, que va conservar fins al mes de gener de 1939. Joan Comas fou secretari de redacció de la prestigiosa *Revista de Pedagogia* entre 1932 i 1936 i també hi publicà nombrosos articles.

Durant el període de la guerra civil, Joan prestà un gran servei al govern de la República ocupant diferents càrrecs de responsabilitat fins que, al final, va haver de travessar la frontera juntament amb els milers d'exiliats que fugien de la repressió; fou inspector de les escoles a l'estranger i assessor tècnic de relacions culturals, delegat d'Espanya per la Infància Evacuada; Secretària General de la Direcció General de Primera Ensenyança i el d'Agregat Primer del Departament de la Subsecretaria de Propaganda.

Ja a França i acabada la guerra civil, aconseguí arribar a Suïssa on tenia amistats i el seu gran mestre Pittard; a Suïssa acabà els cursos de doctorat i marxà a Mèxic, on aconseguí la nacionalitat com molts d'altres exiliats espanyols. El 1943 obté el títol de doctor en Ciències Antropològiques per la Universitat de Ginebra i a Mèxic coneix el seu tercer gran mestre, el professor, arqueòleg i antropòleg Manuel Gamio, destacat indigenista, corrent a la qual s'afegirà Joan Comas.

El 1940 és nomenat professor de l'Escola Normal de Mestres de Pachuca i el 1941 professor de l'Escola Nacional d'Antropologia i Història de Mèxic. El setembre de 1945 obté el títol d'Antropòleg Físic. El 1955 entra com investigador titular en la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM), adscrit a l'Institut d'Investigacions Històriques, Secció d'Antropologia i a partir de 1963 en fou el cap de secció. El desembre de 1971, el doctor Joan Comas és proposat com a professor emèrit. Els contactes amb l'illa de Menorca s'intensifiquen i realitza diferents viatges on rebé múltiples mostres de suport i reconeixement a tota una vida, que culminaren amb la declaració de fill il·lustre de la ciutat el 1978 i l'acord de donar el seu nom a la nova escola pública: Inspector Doctor Joan Comas Camps.

Joan Comas deixà tot el seu arxiu particular a la ciutat d'Alaior; aquest arxiu consta de centenars de cartes, títols, expedients, fotografies, retalls de premsa, esborranys d'articles i conferències, etc. Hem revisat bona part d'aquesta correspondència però en un treball d'aquestes característiques no hem abastat ni acabat totes les possibilitats d'aquest enorme arxiu. Simplement n'hem seleccionat alguns exemples i alguns models que, per les seves característiques, podien ser significatius. Una d'elles considerem que és aquesta carta que reproduïm a continuació on confessa al seu bon amic i professor Joan Hernández Mora les seves pors sobre la vellesa i la possibilitat de perdre progressivament el coneixement i convertir-se en un vegetal; aquestes quatre ratlles vessen humanitat i ens permeten veure el Comas més profund i més sincer:

> Creo en la vida, amo la vida, he luchado por ella y en el minúsculo campo de mis intereses, de mis posibilidades y de los resultados, me siento satisfecho (perdona la molestia) de haber aportado un granito de arena no ya a la ciencia, sino por lo menos a haber imbuido en mis numerosos alumnos y a los lectores de mis ensayos las inquietudes por ciertos problemas humanos. En una palabra no creo haber sido un fracaso completo!!
>
> Hemos tenido salud, optimismo y ganas de hacer o intentar hacer cosas…
>
> Pero viene la vejez, la salud se resquebraja anatómica y fisiológicamente, vienen los deterioros vitales… como los que adquiere un automóvil de viejo modelo… y vienen como secuela (salvo casos excepcionales como el que pones de Pablo Vila) el deterioro psíquico… Y se convierte uno en un ser vegetativo, dependiente de los familiares (si los hay) o de clínicas y hospitales… Y adiós ideas, libros, lecturas e intereses intelectuales…
>
> ¿Es atrayente esta vejez? ¿Hasta qué punto y dentro que límites se justi-

> ficaría una eutanasia? Tiene uno, en estas condiciones, que aceptar el sacrificio de la vida del familiar para convertirlo en sirvienta, enfermera, paño de lágrimas, robándole su propia vida psíquica? NO LO SÉ; son las cuestiones que surgen por la noche, cuando tiene uno 78 años y se quiere prever el porvenir y no se quiere sacrificar egoístamente a un ser querido, cuando la familia se reduce a eso y cuando uno mismo deja de ser un YO completo (fisiológica y psíquicamente) para ser una masa vegetativa que no puede dar ya nada al Mundo, ni a su círculo íntimo, ni es capaz de recibir otra cosa que el alimento y someterse al suplicio de ser manoseado (con cariño o sin él, según los casos) para realizar sus más íntimas y personales funciones vitales.
>
> ¿Has pensado alguna vez en todo ello? ¿Tienes alguna solución?
>
> Perdona por todas estas locas elucubraciones. Un muy fuerte abrazo.
>
> Camille no sabe nada de esta carta. ¿Para qué darle preocupaciones que no tienen solución[3].

Les preguntes que es fa queden a l'aire; no hem localitzat la contesta del seu bon amic; potser no n'hi va haver de contesta; qui ho sap.

Morí el 1979, poc abans d'iniciar un nou viatge a Espanya per rebre el doctorat honoris causa per la Universitat Complutense de Madrid.

Maria Comas Camps

Maria va néixer a Alaior el 2 d'octubre de 1904, va estudiar a l'Escola Normal Superior de Mestres de Barcelona i va obtenir el títol de mestra de primera ensenyança l'abril de 1929. Fou destinada, en primer lloc, com interina a l'Hospitalet de Llobregat; poc temps després a Filgueira Lousame a la província de La Corunya i, finalment, obtingué plaça per concurs oposició a Capdepera el 1931 on hi continua fins al 1940, tot i que fou suspesa de sou i de feina el dia 1 d'octubre de 1936.

El procés de depuració de Maria Comas fou molt dur, ja que el seu marit també es demostrà que estava plenament implicat en la defensa del règim republicà. Durant els primers mesos de l'esclat de la guerra, Maria acollí les seves germanes i els seus pares a casa seva i quedaren tots en arrest domiciliari fins que, per iniciativa del pare, parlaren amb un comandant de l'exèrcit i els deixà partit a Pollença on viuran amb Miquel Bestard, el marit de Margalida, tot i que foren contínuament molestats per les autoritats.

[3] Vegeu el Bloc de correspondència de Joan Comas 1977 a l'Arxiu Hernández Mora de Maó.

Els càrrecs imputats foren molt més durs i contundents que els que patí la seva germana Anna: fou acusada que la majoria del veïnat no estava satisfet de la seva conducta professional, que les seves idees polítiques eren d'una accentuat esquerranisme polític i que exercia una contínua propaganda a favor del Front Popular dins la mateixa escola, que assistia a tots els mítings del Front Popular i militava en els seus partits i es mofava de la religió i de les seves pràctiques. Davant aquests arguments, la condemna de la Comissió era de les més dures i més tenint en compte que el seu marit, funcionari de correus de Capdepera, fou detingut, empresonat i assassinat per les forces nacionals per suposar un perill pel triomf del cop d'estat.

El 18 de juny de 1940 és condemnada i depurada per la Comissió Superior Dictaminadora d'Expedients de Depuració del Ministeri d'Educació Nacional, en un primer moment amb la separació definitiva del servei. Però Maria seguí un procés molt semblant al de la seva germana Anna i aportà nova documentació que no hem localitzat i la Comissió Central atenuà la sanció i fou readmesa amb els condicionants de no poder exercir càrrecs directius, no poder gaudir de vacances i ser traslladada de província. Després de l'aixecament de la seva separació definitiva del cos de mestres, és readmesa i és enviada a Perafita, a la província de Barcelona on hi treballa fins al 1948, quan es trasllada a Gargallà a Montmajor, en la mateixa província.

Però, com les seves germanes, Maria també pateix malaltia als ulls, la qual l'obliga a contínues visites al metge a Barcelona; en algunes d'aquestes visites és acusada d'haver abandonat el lloc de feina i és amonestada per escrit a nivell privat. Continua treballant en diferents poblacions de la província de Barcelona, alternant amb contínues baixes i visites als metges a causa de l'agreujament dels seus problemes als ulls. La malaltia als ulls marca bona part de la seva vida laboral després de la guerra civil, i el 1947 es veu obligada a demanar una excedència de més d'un any, que provoca l'obertura d'un expedient tancat sense cap tipus d'amonestació, i se li concedeix l'excedència. No hem aconseguit localitzar la resta del seu expedient i, per tant, no hem pogut completar la seva vida laboral i el moment de la seva jubilació. Morí el 1990 a Barcelona.

Conxa Comas Camps

Conxa Comas és l'única filla del matrimoni Comas que neix a Palma, l'abril de 1907. Als 22 anys obté el títol de mestra de primer ensenyament a l'Escola

de Mestres de Barcelona. El primer any posa en pràctica els seus coneixements a l'escola del seu pare (curs 1931-32). El següent any (1932-33) se'n va anar a Madrid amb la seva germana Anna a la Institución Libre de Enseñanza on aprenia del que feia ella i al capvespre assistia a classes amb eminents professors com Luzuriaga, Ballesteros o Maria de Maeztu.

El 1934 va fer oposicions a una plaça de mestra municipal de la ciutat de Barcelona i va treballar a les aules de pàrvuls: va exercir a l'Escola del Bosc, a l'Escola Baixeres i a l'Escola dels Jesuïtes de Sarrià durant la II República. El 1937 va ser destituïda com a mestra de les escoles municipals de la ciutat de Barcelona, teòricament per haver abandonat el lloc de feina i no haver-se reintegrat fins al 18 d'agost de 1939. Però la realitat és que marxà a Mallorca per motius de salut i havia deixat una substituta que pagava del seu sou. A Mallorca, residí a Pollença juntament amb les seves germanes i els seus pares a casa del marit de na Margarita, Guillem Bestard, molt vigilades per les autoritats per la seva condició de persones progressistes. Na Conxa ho explica en una entrevista que li féu Jaume Oliver (1985: 135-136):

> La guerra va començar el 18. Nosaltres teníem vacances dia 15. Papà estava retirat, jo era mestra de Barcelona; na Maria era mestra de Capdepera (Mallorca) i vivia allà amb el seu marit, que era telegrafista, i havia nascut el seu fill Joan. I clar, n'Anna va venir de Maó amb en Miquel, que tenia cinc anyets, perquè conegués el seu cosí i passàs les vacances amb tots. Nosaltres tres, papà, mamà i jo, agafàrem el barco des de Barcelona dia 16 i vàrem estar junts tots molt bé a ca na Maria, a Capdepera. Però dia 18 va estallar la guerra, passàrem uns quinze dies i varen venir i ens agafaren a tots i au!, tancats a la casa de telègrafs. Se'n van dur el marit de na Maria, primer tancat i després a la guerra i va agafar una pneumònia i, mes endavant, en morí.
>
> Ens tingueren tancats a tots uns quants mesos, fins que el papà va dir: "vull parlar amb el comandant de la Guàrdia Civil". Va venir el comandant i li digué: "Me vol dir per què estam tancats aquí?". El comandant respongué que no sabia res i que només feia vuit o deu dies que governada el poble i demanà al papa si havíem fer res. Naturalment, li contestàrem que no. Ens va recomanar que anéssim a una altre lloc on tinguéssim parents, nosaltres pensàrem que a Pollença teníem el marit de na Margarita, que era fotògraf i pintor, Guillem Bestard. I allà na Margarita tenia un torre i una caseta, i visquérem a Pollença els anys de la guerra.
>
> I de quina manera... pensi que tots ens quedàrem sense sou. El papà ja estava jubilat, però nosaltres exercíem. Menys mal que en Guillem ens ajudava.

> Oh! I varen venir a cercar llibres i papers del papà i els varen rompre. Cartes d'en Cossio i d'altres, tot lo de na Margarita, que tenia coses precioses, les cremaren a la Plaça de Pollença. Per exemple, *La Educación de los Sexos* i coses de matemàtiques i de ciències i altres...
>
> Quan el papà va tornar a Barcelona, després de la Guerra, l'habilitat li va pagar amb moneda roja i no servia per res. Ell va tenir un atac de nervis i en quedà paralític.

Passada la guerra civil, Conxa Comas fou readmesa com a mestra de les escoles municipals de la ciutat de Barcelona i continuà com a parvulista. Va contraure matrimoni amb Martín Serra Molins el desembre de 1963 a Esplugues de Llobregat i continuà exercint a l'Escola Montessori del carrer Ataulfo de Barcelona. El maig de 1974, Conxa Comas sol·licità ser inclosa en la llista per servir escoles amb contracte de col·laboració temporal a l'illa de Menorca, però creiem que aquesta sol·licitud li permet accedir al cos de mestres nacional per jubilar-se, ja que té seixanta-set anys, en el moment de cursar aquesta sol·licitud.

EL FIL CONDUCTOR: LA INSTITUCIÓN LIBRE DE ENSEÑANZA

És difícil resumir en un article d'aquestes dimensions les diferents aportacions al món de la pedagogia de sis persones diferents; el que intentarem fer serà dibuixar les bases comunes que compartiren i destacar alguns dels elements diferencials que caracteritzaren cada personatge. El que pretenem és oferir una visió de conjunt, la perspectiva d'una família dedicada a l'ensenyament: un pare i cinc fills que van estudiar per exercir el magisteri. Ja ho dèiem al principi: què els uneix? Quin és el fil conductor a partir del qual desenvolupen la seva tasca? Sens dubte, el corpus teòric i pràctic elaborat per la prestigiosa Institución Libre de Enseñanza (ILE), el *Boletín* de la qual era rebuda per Gabriel Comas mentre era mestre de l'escola de Sant Climent, el 1886 i el mantenia al dia i informat dels esdeveniments més rellevants del món educatiu de l'estat espanyol i de les innovacions més importants que s'iniciaven arreu d'Europa o Amèrica del Nord.

En aquest marc teòric de la ILE ens returarem en tres indrets: els organismes o institucions derivats de la Institución Libre de Enseñanza de Madrid, les institucions i organismes derivats de la ILE i del marc autonòmic de Catalunya i

l'experiència puntual de Pollença, amb Guillem Cifre de Colonya. Finalment, parlarem de l'Institut Jean Jacques Rousseau de Ginebra, per la importància que tenia en aquells anys i pel que significà en la formació de Joan Comas i la influència que tingué sobre les innovacions al nostre país.

La ILE mantingué un corpus teòric i pràctic central coherent, ben organitzat i transversal a totes les seves activitats; aquest corpus es mantingué amb el temps i li oferí estabilitats i qualitat. Entre aquests aspectes pedagògics més coneguts de la ILE, que més es generalitzaren i que gaudiren de més popularitat, tenim les excursions i visites, els jocs i els esports, els laboratoris i els tallers, les vivències estètiques i tot el relacionat amb el règim escolar:

- **Les excursions i visites**. Es classificaren en grans grups: geogràfiques i naturalistes, artístiques i històriques, instructives i científiques i tècniques i industrials. També cal tenir en compte les colònies al mar o a la muntanya. Com exemple de la influència institucionista, tenim la política educativa de l'Ajuntament de Maó, que desenvolupà un programa d'excursions excel·lent, perfectament documentat a l'arxiu històric, i portà a terme, amb el suport de la ILE, una exemplar colònia escolar des del 1912 fins a l'acabament de la guerra civil.
- **Jocs i esports**. L'activitat física sempre va ser considerada un aspecte central, per millorar l'estat de salut i per aconseguir una educació integral; una activitat física molt allunyada dels populars batallons escolars de marcat accent militarista.
- **Laboratoris i tallers**. Els laboratoris de física i química i els treballs manuals foren elements centrals de la pedagogia institucionista.
- **Vivències estètiques**. Es tractava de viure l'art: dibuix, modelat, cant, música, escultura, literatura, poesia, museus, activitats folklòriques.
- **El règim escolar**. Horari de matí i tarda, classes de 30 a 45 minuts i reduït número d'alumnes per classe. No existien els deures a casa ni la repetició mecànica d'exercicis, ni els premis ni els càstigs. Com que era una escola privada, havia de convalidar els seus estudis mitjançant uns exàmens fora de la institució.

El Museo Pedagógico Nacional

Arreu d'Europa s'havien creat centres de recursos per a ús dels professors i per donar sortida a les múltiples iniciatives innovadores del moment. Les

innovacions educatives generaven molts materials i necessitaven el suport bibliogràfic i la generació d'estudis adients. Estava naixent una nova psicologia científica basada en la ciència positiva i eren múltiples les innovacions basades en noves teories. Tot aquest ingent material necessitava algun lloc on exposar-se per ser mostrat i ser experimentat al professorat.

A Espanya, sempre endarrerida en temes educatius, la creació fou per reial decret de 6 de maig de 1882. El Museo neix a l'empara de la ILE i és dirigida per institucionistes. En el mateix decret de creació es fixen les seves competències i funcions (Molero 2000: 147):

- Models, projectes i plànols de centres educatius..
- Exemplars de mobiliari.
- Material científic
- Col·leccions d'objectes utilitzats en les lliçons de coses, dons de Froebel, jocs, etc.
- Una biblioteca d'instrucció primària.

El Museu Pedagògic esdevé una institució molt prestigiosa dirigida per Manuel Bartolomé Cossio.

La Junta para la Ampliación de Estudios

Una altra institució que nasqué en el marc de la ILE fou la Junta para la Amplicación de Estudios. El principal propòsit de la Junta era actuar sobre la formació del professorat, potenciar la investigació i afavorir les relacions amb el panorama científic estranger, un dels objectius més volguts en totes les èpoques de la fundació.

El dia 11 de gener de 1907, el govern crea la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, que es marca, entre d'altres funcions, la concessió de beques o pensions per ampliar estudis a l'estranger, marcant els requisits, els procediments i la distribució d'aquestes. Foren centenars les persones que es beneficiaren de les beques i pensions que la Junta oferí i els resultats, en la gran majoria de casos, foren excel·lents, ja que els becaris accediren a les més prestigioses institucions de recerca científica i als millors científics dins cada camp del coneixement per portar a Espanya els darrers avenços en ciència. Foren moltes les beques que es dedicaren a l'estudi de l'ensenyament, entre les quals hem de comptar les del pare Gabriel Comas i les filles Anna Comas, Margarita Comas i el fill Joan Comas.

Entorn de la Junta es van anar desenvolupant alguns organismes que en depenien i que també foren capdavanters cadascun en el seu camp de recerca i investigació, entre els quals destaquen:

- El Centres d'Estudis Històrics amb diverses seccions: filologia, arqueologia, art, estudis medievals, etc.
- El Instituto Nacional de Ciencias Físico Naturales, que agrupava el Museo de Ciencias Naturales i els seus annexos de Santander, Balears, el Museo d'Antropologia, el Jardín Botánico, el Laboratorio de Investigacions Biológicas de Ramón y Cajal, Instituto de Física y Química, Estación Alpina de Biología en la Sierra de Guadarrama, etc. En aquests centres hi treballà Margarita Comas.
- La Asociación de Laboratorios que pretenia el treball conjunt dels laboratoris i tallers de tot l'estat.
- La Residencia de Estudiantes y Patronato de Estudiantes
- El Instituto Escuela, on treballà Anna Comas i hi acudí Conxa Comas com alumna.

El Institut Nacional de Ciencias Físico Naturales

Depenent, com hem dit, de la Junta para la ampliación de Estudios es crea el 1910 com a agrupació de diversos organismes dependents de la JAE amb l'objectiu de formar un grup d'investigadors capaç de crear un ambient adequat i mantenir relacions amb altres països a nivell de recerca. L'estat de la ciència espanyola era deplorable, i l'Institut es va proposar formar personal investigador i oferir els mitjans necessaris per a una preparació adequada pensionant alumnes i professors ben disposats per a la ciència, l'ampliació d'estudis i la comunicació de treballs científics. Lògicament, Margarita Comas passà per les seves aules en el seu període de formació.

La Residencia de Estudiantes

La Residencia de Estudiantes va ser creada el 1910 sota la iniciativa i tutela de la Junta para Amplicación de Estudios i es concep, des d'un principi, com un alberg per a estudiants universitaris. Gaudí d'una àmplia autonomia juntament amb la personalitat i rellevància del seu director, Alberto Jiménez Fraud, que prest destacà i va tenir un desenvolupament molt singular respecte a la resta d'institucions universitàries del mateix tipus. La Residencia esdevingué un

lloc d'estudi, de treball, d'investigació i també de formació humana i personal en el més ampli sentit del concepte. Va esdevenir un complement necessari a les funcions habituals de la Universitat.

El Instituto-Escuela

El Instituto-Escuela neix el 1918 depenent de la Junta para la Ampliación de Estudios i, per tant, és un nou organisme autònom del Ministeri d'Instrucció Pública. Els seus dos grans objectius són, en primer lloc, ser vehicle de les reformes en el segon ensenyament i, en segon, servir de laboratori per a la formació del professorat en aquest nivell. En aquesta institució, hi treballà Anna Comas.

La Escuela de Estudios Superiores del Magisterio: por una docencia de calidad pedagógica

El 1909 es creava la Escuela de Estudios Superiores del Magisterio amb l'objectiu de formar inspectors i inspectores de primers ensenyaments i professors i professores de les Normals. Els dos germans Comas, Margarita i Joan, es formaran en aquesta escola.

ORGANISMES I INSTITUCIONS LLIGATS A CATALUNYA

L'Ajuntament de Barcelona

L'Ajuntament de Barcelona portà a terme una acció educativa molt rellevant durant les quatre primeres dècades del segle XX, tant pel seu abast com per la seva capacitat innovadora. Entre les realitzacions pràctiques més rellevants cal enumerar en primer lloc **l'Escola del Bosc**, el primer centre escolar públic de la ciutat de Barcelona, inaugurat el 1914. Aquesta escola a l'aire lliure comprenia pavellons separats per a les classes, menjador, servei de dutxes i espais entre l'arbreda i els jardins per a poder impartir les classes. La direcció d'aquesta escola fou encarregada a Rosa Sensat, la famosa pedagoga catalana, que havia estudiat els mètodes de l'Escola Nova a diversos països estrangers gràcies a la protecció de la Junta de Ampliación de Estudios de Madrid. Conxa Comas treballà alguns anys a l'Escola del Bosc i conserva unes fotografies excel·lents de la vida quotidiana a l'escola: la lectura a l'aire lliure, les activitats físiques al parc de Montjuïc, el procés de votació dels representants dels alumnes al consell de l'Escola...

La Mancomunitat i la Diputació de Barcelona

Per la seva part, la Mancomunitat i la Diputació de Barcelona centraren la seva tasca pedagògica en el **Consell de Pedagogia**, en **les escoles d'estiu**, en els estudis normals i en les publicacions educatives. La Mancomunitat se centrà en la creació i extensió d'escoles montessorianes i organitzà el **III Curs Internacional Montessori** a Barcelona, al qual assistí la mateixa Maria Montessori; era l'any 1916, a partir del qual el mètode s'estengué amb rapidesa especialment per Catalunya, València i les Illes. Segons algunes fonts, el 1933, als inicis de la II República, funcionaven a Barcelona tretze escoles montessorianes i el mètode s'aplicava a 33 ciutats del principat. (Monès 1977: 236.). La doctora Montessori viatjà i romangué en diverses ocasions a Catalunya amb la intenció de divulgar el seu mètode i impartí un gran número de conferències com la del 1929 a **l'Escola Baixeras**, on treballava Conxita Comas Camps.

Les **escoles d'estiu**, ideades per Eladi Homs i continuades per Alexandre Galí, esdevingueren una gran escola de formació de mestres en tres camps concrets: cursos generals de dos anys de duració pensats per completar la formació acadèmica; cursos de treballs especialitzats, on l'escola activa, l'obrador i la pràctica pedagògica ocupaven un lloc preferent, i el tercer camp incloïa visites, sessions de teatre... destinades als mestres de fora de Barcelona. L'any 1920 hi participà el psicòleg suís Eduard Claparéde, que impartí conferències sobre la psicologia de la intel·ligència. Joan Comas treballà anys més amb Claparéde a **l'Institut Jean Jacques Rousseau de Ginebra**.

Per altra banda, els estudis normals foren creats i dirigits per Eugeni d'Ors i després per Alexandre Galí; servien per optar al cos docent dels cursos preparatoris de les escoles de comerç i d'indústries i d'altres institucions similars. Aquests estudis estaven en relació amb el Laboratori de Psicologia Experimental.

La Mancomunitat també llançà un conjunt de publicacions entre les quals destaca ***Quaderns d'Estudi*** i el ***Butlletí de Mestres***, revista mensual que començà a aparèixer el 1922, i posaven a l'abast dels mestres les darreres descobertes de la pedagogia i la psicologia. Amb la proclamació de la II República i la creació de la Generalitat, tota la renovació pedagògica va prendre un nou vigor a través del Consell de Cultura creat el 1931. Dues de les seves creacions més rellevants són **l'Institut-Escola** a semblança del de Madrid i **l'Escola Normal de la Generalitat**, ambdues institucions relacionades amb la nostra família de mestres.

Guillem Cifre de Colonya i la Institució Lliure d'Ensenyança de Pollença

Guillem Cifre s'educa i participa en la Institución Libre de Enseñanza de Madrid de la mà de Giner de los Rios i Cossio. El 1876 participa econòmicament en la fundació de la ILE a Madrid i el 1879 fundà la Institució Lliure d'Ensenyament de Pollença i aplica els mètodes més avançats de la pedagogia de l'escola nova europea: una educació integral, fonamentada en l'ensenyança intuïtiva, el valor de l'espontaneïtat, l'eix central de la coeducació, el paper formatiu del joc, el contacte amb la natura, el laïcisme... Aquests van ser els elements del que esdevingué un projecte revolucionari en un poble de la perifèria en una illa conservadora i de base agrícola. Guillem Cifre creia i entenia l'educació i la cultura com a instruments per al canvi social. Conxa treballà també a l'escola ajudant la dona de Guillem Cifre quan aquest ja havia mort.

El 1880 fundà Colonya, la Caixa d'Estalvis de Pollença, com a eina per a combatre la usura, fomentar l'estalvi i l'accés al crèdit per als sectors més desfavorits de la societat. Tot un gran projecte social fonamentat en l'educació com a motor de canvi social. L'escola i la Caixa d'Estalvis van esdevenir un projecte per als sectors més desfavorits de la societat, i Guillem Cifre tingué molts problemes amb els sectors més conservadors de la societat i amb jerarquia de l'església catòlica. Però el projecte va tirar endavant, l'escola no, però el model d'una nova banca amb una important vocació ètica ha perviscut fins als nostres dies amb una fortalesa que ha superat totes les proves i s'ha convertit en una caixa que genera una gran confiança i solidesa.

L'Institut Jean Jacques Rousseau de Ginebra

L'Institut Jean Jacques Rousseau fou fundat l'any 1912 a Ginebra pel metge i pedagog Edouard Claparède (1873-1940) i l'educador Pierre Bovet (1878-1965). A l'Institut s'incorporaria l'any 1921 Jean Piaget (1896-1980.

L'Institut no fou sols un centre d'investigació sinó un gran centre que aglutinà les principals figures de la psicopedagogia europea i fou un lloc de difusió de les noves idees i aplicacions científiques de la psicologia infantil i orientació professional que s'estengueren arreu del món.

El centre va adoptar una orientació funcionalista, que posava l'accent en les capacitats i interessos del fillets com a base de la seva educació; el seu lema era: aprengui el mestre del fillet, i van promoure un ensenyament actiu sempre

des d'un coneixement científic i experimental, en la mesura de les possibilitats, de la ment infantil.

Claparède, que gaudia d'un gran prestigi internacional, va impulsar l'estudi científic de la psicologia infantil i va promoure el desenvolupament i organització de la psicotècnia i de la psicologia aplicada. Va ser l'iniciador de la Societat Internacional de Psicotècnia l'any 1920. Joan Comas va ser deixeble de Claparède i aplicà bona part dels seus ensenyaments a l'estat espanyol.

Jean Piaget arribà a ser un dels més creatius i influents psicòlegs del segle XX i els seus llibres i publicacions van ser de consulta habitual entre els educadors i psicòlegs espanyols i molts van ser traduïts. La influència de les investigacions de l'Institut a l'Estat foren determinants per modernitzar el deficient sistema educatiu i iniciar la recerca científica a les nostres universitats (Carpintero, Herrero 2007: 201-202):

> La estrecha relación de algunos educadores españoles con los maestros de Ginebra facilitó la difusión de sus ideas entre el magisterio de los años 20 y 30. (…)
>
> Incluso se creó una Asociación Española de Antiguos Alumnos y Amigos del Instituto Rousseau, que fomentó los contactos con aquel centro; así, por su mediación, Claparède visitó Madrid en 1923 para dar una serie de conferencias en el Museo Pedagógico y en la Junta de Pensiones para Ingenieros y Obreros.(…)
>
> Muchos años más tarde, la Universidad de Barcelona concedió a Piaget su doctorado Honoris Causa, reafirmando así la larga relación que desde los años 20 había aquel mantenido con nuestros educadores y psicólogos.
>
> Ginebra, en suma, fue la puerta principal por donde la psicología española especializada en temas infantiles y aplicados mantuvo una estrecha conexión con la psicología internacional. Representa, sin duda, un ejemplo y un modelo de logro de los objetivos científicos y organizativos que animaron a la JAE en los años de su existencia.

Joan Comas fou un gran difusor de les innovacions de l'Institut a través, bàsicament, de les publicacions d'articles i resums de llibres a través de la prestigiosa *Revista de Pedagogia*, de la qual ja hem parlat.

Les connexions, la formació i l'assistència a congressos internacionals dels membres de la família Comas posaven les ciències de l'educació espanyoles

en el marc de les innovacions del moment i, a través seu, ens arribaven les teories, les pràctiques i els mètodes que s'aplicaven en els països més avançats. Els diferents organismes de la Institución Libre de Enseñanza situaven el país en el mapa del món i ens permetien conèixer de primera mà allò que es coïa als diferents països. Mai no podrem agrair suficientment la gran contribució que féu la ILE a la modernització del país.

LES APORTACIONS PEDAGÒGIQUES

Els Comas, més enllà de la base institucionista, aporten un interessant conjunt d'idees i conceptes que superen l'extensió d'aquest article; per tant, ens centrarem, de manera exclusiva en les aportacions rellevants en forma de titulars, i la resta d'elements els tractarem inclosos en les conclusions. I ressaltarem les aportacions més relacionades amb l'actualitat.

Educació integral. Un dels conceptes que més es va treballar i que més difusió va tenir a finals del segle XIX i principis del segle XX va ser el d'educació integral, un concepte inclusiu que abastava bona part de les didàctiques de cada àrea de coneixement i dels diferents aspectes que calia tenir en compte per educar.

S'entén per educació integral l'educació completa de totes les potencialitats de la persona: educar la part física de la persona (el sistema nerviós, el sistema muscular, els sentits i tots els òrgans del cos...) a la qual es dóna molta importància i educar la part psicofísica (les sensacions i els sentiments, les facultats, les potències i les operacions i funcions intel·lectuals i les operacions i funcions de la voluntat...). L'educació integral té molt a veure amb la sanitat i la higiene i la necessitat de mantenir una vida sana amb exercici al camp i a l'aire lliure.

La intuïció al servei de l'aprenentatge. Un dels aspectes més treballats és el concepte d'intuïció en el procés d'ensenyament i aprenentatge: en primer lloc, cal examinar, tocar, visualitzar l'objecte que es vol estudiar; primer experimentar per després teoritzar. Les lliçons de coses foren una estratègia vàlida per aprendre a raonar:

> Jamás debe darse ninguna lección sin que preceda el examen del objeto que se quiera enseñar, o de su imagen. Hasta las cosas abstractas e inmate-

> riales deben concretarse y sensibilizarse si queremos que los niños puedan asimilárselas[4].

Gabriel Comas, el defensor d'aquest plantejament, recomana també a les famílies procedir d'igual manera:

> El educador, sea padre o maestro, que quiere cumplir su misión debe empezar siempre por el análisis, por la observación, por el experimento. A eso debe seguir la síntesis, la ley general (cuando el niño pueda comprenderla), la clasificación. Después de la inducción, la deducción: las diferentes observaciones, experimentos, deben preparar la inteligencia, la comprensión de la ley general, del principio científico[5].

L'escola única. A partir dels anys 20 es començà a teoritzar sobre la necessitat d'un sistema d'ensenyament aprenentatge que permetés a tothom recórrer el sistema educatiu amb les garanties de l'Estat en cas que pertanyés a una família desfavorida i que, per aquesta circumstància, no pogués continuar estudis superiors. El concepte d'escola única també és un concepte molt inclusiu com el d'educació integral, i molts dels elements i aspectes d'aquella són tinguts en compte en aquest. L'escola única hauria de garantir a totes les famílies que, fos quina fos la seva condició econòmica o social, l'Estat garantiria els seus estudis fins a la Universitat en cas de presentar les capacitats necessàries i que, en cap cas, hauria de dependre dels recursos econòmics aliens per estudiar o per deixar de fer-ho per la seva manca. L'escola única implicava un tronc comú des de l'educació infantil fins a la Universitat, sense talls ni exàmens complicats, que havia de tenir per objectiu garantir l'accés a la formació superior a totes les persones, independentment de la seva família o de la seva condició econòmica o social:

> En cambio la solidaridad y la cooperación, la colaboración de todos los hombres, son de necesidad esencial para la solución duradera y estable del tenebroso problema social. No veo más camino para llegar a la esencial y necesaria solidaridad entre los hombres que la educación en común de

[4] Vegeu l'article titulat «Educació Integral XIV. La enseñanza objetiva. Lecciones de cosas» a *El Porvenir del Obrero*, 26 d'abril de 1900; a portada.

[5] Vegeu l'article titulat «Educación Integral. IV» a *El Porvenir del Obrero*, 1 de juny de 1901; a portada.

> todos los niños, juntos y bien mezclados, en la Escuela Única. Educar, no meramente, instruir, es lo esencial. Unir a los chicos desde la primera infancia, en la Escuela Única, no separarlos en castas como ahora se hace, es lo que necesita la civilización contemporánea, para producir excelentes y bien razonados frutos.[6]

La graduació escolar. L'educació integral, la intuïció al servei de l'aprenentatge i l'escola única foren tres grans temes de debat, defensa i difusió per part de Gabriel Comas al llarg de la seva vida, a part del seu tema prioritari: la graduació escolar per la qual treballà durant tota la seva vida. Gabriel Comas no podia concebre un ensenyament de qualitat en una aula amb més de cent alumnes de diferents edats; la defensa de la graduació s'inicià a Alaior, on es construí la primera escola graduada de l'illa; anys després de la seva marxa, a Palma, a l'escola de Santa Catalina, continuà la seva defensa i es graduà al cap de quatre anys, i en va ser nomenat director així com també de la nova escola graduada que l'Ajuntament de Palma inaugurà seguint les orientacions que Gabriel els facilità a partir dels seus viatges per Europa.

Els seus fills, tot i que begueren de totes aquestes fonts i teories pedagògiques, afinaren en algun aspecte i aportaren noves idees i projectes innovadors, fruit d'una excel·lent formació facilitada pels seus pares que se sacrificaren per donar-los estudis universitaris i de qualitat.

La coeducació. Una de les aportacions més rellevants de Margarita Comas fou la teorització i la fonamentació de la pràctica de la coeducació, en un temps no massa favorable a la igualtat entre homes i dones. Margarita visqué en primera persona els problemes de ser dona en un món universitari d'homes i en uns llocs directius també copsats per homes on les dones no eren ben vistes ni tan sols per les mateixes dones. Margarita Comas (2001: 23) aportà sòlides raons biològiques, històriques, antropològiques, morals i ètiques en tots els camps de l'activitat humana i especialment en el camp educatiu:

> La formación intelectual conjunta debía suprimir las tradicionales diferencias curriculares habituales en la enseñanza separada de niños y niñas, evitando convertir lo que debía ser una educación para la igualdad entre sexos en una simple integración de la mujer en el modelo escolar masculino.

[6] Vegeu Comas i Ribas, Gabriel (1930): «La Libertad y la Igualdad I» a *La Voz de Menorca*; 10 de maig de 1930; a portada.

> Además, todo el ambiente del centro educativo tendría que evitar esta separación entre sexos, asegurando un trato igualitario en todas las actividades que pudiesen darse. Juegos, excursiones escolares, deportes, etc.
>
> Pero la coeducación implicaba también otros ambientes además de los exclusivamente escolares. La convivencia igualitaria entre sexos debía extenderse a la familia, el trabajo, y, en definitiva, todo el conjunto de la sociedad para que fuera realmente eficaz.

Margarita fou una fèrria defensora de la coeducació, la qual no havia de ser un simple afegit de les alumnes a les classes dels fillets: el canvi suposava tot un replantejament de les condicions d'escolarització on els processos d'innovació jugaven un paper determinant.

El mètode dels projectes. Un dels plantejaments més complets que sorgí dels processos de renovació i innovació educativa fou el mètode dels projectes, avui coneguts com a projectes de treball, que va més enllà d'un simple mètode per convertir-se en un plantejament general per a l'ensenyament i aprenentatge. El mètode de projectes fou analitzat per Margarita Comas durant les seves estades d'estudi a Anglaterra i, posteriorment, promogué el seu ús en el marc de l'ensenyament i aprenentatge de les ciències.

El projecte és la base de l'activitat humana, defensa Comas (1931:64):

> Toda nuestra actividad espontánea se realiza, consciente o inconscientemente, a base de proyectos, y de lo que se trata es de no interrumpir en la escuela tan buena costumbre, pues ahora, con el pretexto de que tiene que aprender para cuando sea hombre, se obliga al alumno a llenar su inteligencia de nociones que no le interesan ni significan nada para él.

El projecte per a Comas (1931:65) és:

> La realización como respuesta a un problema, de un acto simple o complejo en su medio natural; debe originarse según las circunstancias, y no puede seguirse al pie de la letra lo que diga ningún libro por bueno que sea; pero por otra parte todos los niños tienen un gran número de intereses comunes y no parece por lo tanto difícil dar orientaciones de valor general.

El projecte ha de ser la base del programa i el pedagog ha de decidir els principis i processos que necessita dominar l'alumne i, en vista a aquest i

dels mitjans de què disposi, seleccionar grups de projectes de manera que sigui possible elegir amb la seguretat que tots els fets essencials, principis i processos entren en el seu desenvolupament. Una vegada adquirits aquests processos i principis, cal ordenar-los sistemàticament; per tant, primer cal utilitzar els projectes com un mitjà per introduir els coneixements i després els utilitza per resumir i sistematitzar l'estudi realitzat (Comas Camps 1931:63):

> Sé que a muchos maestros les asusta un poco, quizá con razón, la serie de nuevos métodos, procedimientos y sistemas, que como seguras panaceas contra el mal crónico que padece nuestra educación nacional, les ofrecen en todas partes; y yo siento ciertos remordimientos al contribuir con mi obra a aumentar su confusión. Pero bien miradas las cosas, esta exuberancia no es más que un producto del dinamismo de nuestro tiempo, que se manifiesta lo mismo que en los remedios pedagógicos en los curativos o en los productos alimenticios, y tenemos que alegrarnos sinceramente de que la escuela salga de su rincón de Cenicienta y llame la atención de sus gentes; el quid está en saber elegir el grano entre la paja que pueda haber y en tomar de cada uno aquello que sea aplicable a las circunstancias.

El més important per garantir la motivació de l'alumnat, per a Margarita (1936: 103), és la tasca del mestre; abans parlàvem de la formació, ara fixa l'atenció en l'interès i la curiositat del mestre, talment com si fos i actués com un científic. Margalida entén que el mestre ha de mostrar una actitud com la del científic, la passió pel coneixement:

> Lo importante es que el maestro se interese, que sienta él curiosidad por las cosas de la naturaleza, que se acostumbre a observar de una manera continua y ordenada a tomar nota de sus observaciones, a buscar en los libros los informes que hacen falta.

La passió és essencial en tot científic i és la base de l'aprenentatge dels fillets i de les filletes (Comas Camps 1937: 177):

> Según Thomsom el carácter científico tiene como característica esencial la pasión por los hechos, el esmero en el planteamiento de las cuestiones, la visión clara y el sentido de la inter-relatividad de las cosas. Contrasta con el carácter sentimental o artístico, y con el práctico; pero los tres forman una

> trinidad (saber, sentir, hacer) que debería reducirse a unidad en toda vida humana.

Margarita Comas plantejà temes que encara avui podrien considerar-se d'actualitat; el mètode de projectes s'ha redescobert i redefinit, i el concepte de motivació per aprendre també s'ha enfocat des de noves perspectives; motivar s'entén com trobar el sentit al que aprens i són majoria els estudiosos dels processos d'aprenentatge que consideren que l'optimisme i la passió són eines fonamentals de l'aprenentatge.

L'Escola Nova. Margarita Comas s'inserí en l'ampli i extens moviment de l'escola nova europea, igual que el seu germà Joan Comas, que rebé una de les millors formacions del moment, bevent de les millors fonts i gaudint del coneixement dels millors especialistes mundials. Aquests especialistes estaven coordinats entorn d'un nucli que agrupava un bon grapat de pedagogs i psicòlegs de gran prestigi que generaren un cos teòric i pràctic que canvià bona part de la pràctica academicista de la vella escola. L'escola nova i l'escola activa s'estengueren arreu del món occidental i constituïren un moviment mundial amb múltiples realitzacions pràctiques i un gran suport de col·lectius de professionals innovadors i progressistes.

En el món de la pedagogia es coneix per 'Escola Nova' un moviment educatiu de caire internacional, les arrels del qual les trobem a l'obra del pedagog nord-americà J. Dewey, que tingué la capacitat d'actualitzar, amb un discurs fonamentalment cientificista, les aportacions que Pestalozzi i Fröebel ens feren des de l'òptica de l'idealisme roussonià. Aspectes tal com la individualització de l'ensenyament, l'activisme, l'interès infantil, el desenvolupament psicològic, la democràcia com a forma d'organitzar les escoles, etc. es conjuntaren de tal manera que el resultat de tot això fou una nova forma d'entendre l'educació i l'activitat escolar.

Joan Comas fou un destacat difusor de les experiències de l'escola nova europea com a inspector, i promogué la innovació en les seves diferents destinacions (Girona, Lugo, Las Palmas de Gran Canaria, Segovia i Madrid). A més, publicà nombrosos articles entorn d'innovacions i avenços en el camp de les ciències de l'educació. Però Joan Comas també relacionà els seus amplis coneixements pedagògics en el camp de l'antropologia durant la seva llarga i profitosa estada a Mèxic. Desenvolupà dos conceptes claus: la pedagogia indigenista i la lluita contra els prejudicis racials.

Pedagogia indigenista. L'indigenisme fou un moviment que perseguia la millora de les condicions de vida de les comunitats indígenes amb l'objectiu d'incorporar-les als respectius estats. En tot aquest procés, l'educació hi tenia un paper clau; mitjançant l'educació s'havia d'aconseguir l'aculturació de les comunitats indígenes, cosa que implicava la pèrdua de determinats costums i l'assumpció de nous hàbits, com, per exemple, la substitució de les pràctiques mèdiques tradicionals (bruixots i remeis naturals) per medicina occidental. L'antropòleg era la persona adequada per decidir què ensenyar i quan i quins hàbits havien de ser substituïts i quins no (Comas 1953: 241):

> Se trata de un movimiento social preocupado por la difícil y precaria situación material y espiritual en que se encuentran los indígenas de América (llamados 'indios' o 'amerindios') y que aspira a lograr su mejoramiento en ambos aspectos hasta incorporarlos a la vida ciudadana del país en que residen, elevando su nivel socio-económico y cultural y convirtiéndolos, por tanto, en activos factores de producción y consumo.

Aquest plantejament educatiu és molt exigent i necessita d'una formació del professorat que se n'ha de fer càrrec molt rigorosa i molt contextualitzada, ja que no es pot enviar qualsevol professor a aquestes comunitats; els professors han de ser profunds coneixedors de la realitat de la comunitat i han de conèixer les formes culturals, la història i l'organització social.

La lluita contra els prejudicis racials. Els estudis d'antropologia física, el coneixement profund de les comunitats indígenes i la seva defensa portaren Joan Comas a proclamar la unitat de l'espècie humana i la defensa contra totes les formes de prejudicis racials que tant de patiment ja havien produït durant la segona guerra mundial. Per a Joan, l'educació és l'eina privilegiada per lluitar contra els prejudicis, tot i que les arrels dels prejudicis són molt profundes i van apareixent de tant en tant segons els condicionaments socials i econòmics. Per a Joan Comas, el prejudici:

- És produït per un estat afectiu i emotiu i mai per la reflexió.
- Un estat afectiu no es pot destruir per la racionalització ni per la demostració. És necessari un altre estat afectiu que contraresti el primer.
- No és possible desarrelar un prejudici totalment ni de forma precipitada ja que abans és necessari crear un ambient favorable.

- Els prejudicis varien amb el temps i estan influenciats per condicionants de tipus econòmic i polític.
- Són perillosos ja que constitueixen l'inici d'un factor d'hostilitat.
- Els prejudicis s'aprenen. No són innats; normalment s'aprenen per imitació, pels diaris, pel·lícules, i també mitjançant els manuals escolars.
- Els prejudicis es poden i han de ser tractats, i, en aquest sentit, l'educació posseeix la possibilitat de lluitar contra els estereotipus.

Des del moment que queda demostrat que tots els prejudicis s'aprenen, l'educació s'alça com l'eina fonamental per a combatre'ls. Joan (1978: 656-657) proposa les següents estratègies pedagògiques.

- Establir classes mixtes amb la finalitat que els nens es coneguin i es tractin.
- Afavorir escoles amb mestres que pertanyin a diversos grups racials.
- Donar idèntiques facilitats educatives a tots els grups ètnics per part del Govern, tot establint, per exemple, un sistema de beques.
- Complementar totes les mesures legals tant nacionals com internacionals orientades a donar igualtat entre tots els homes independentment del seu grup de pertinença.
- No crear classes especials o generar diferències entre grups racials.
- Obligació del mestre de descobrir per què un alumne (o més) té prejudicis racials.
- Establir relacions amistoses amb els pares a la fi de comprendre millor l'ambient familiar dels alumnes.
- Tractar de conèixer les activitats extraescolars dels seus alumnes, així com les seves preferències i aversions.
- Fer petites proves, com l'associació de paraules.
- Evidenciar una actitud favorable a favor de totes les races per un igual i en contra de la discriminació.
- Intercanvi de professors de distintes ètnies per tal que els alumnes tinguin l'experiència de la seva vàlua i igualtat.

El poder de l'educació. La confiança en el poder educador, reparador i estimulador del medi ha crescut a mesura que la psicologia i la pedagogia han avançat com a ciències i s'han millorat els processos d'anàlisis i de recerca qualitativa. Aquesta idea ha estat una costant en la família Comas: la confiança en el poder de l'educació per sobre dels condicionaments genètics. Joan Comas (1979: 67) ho explica amb claredat, avançant-se al futur, ja que preveia alguns canvis en la direcció del pes decisiu del medi:

> La variedad de respuestas de que es capaz una misma constitución genética, justifica la esperanza y el optimismo por el mejoramiento del ambiente mediante la higiene, la ciencia médica y los métodos y técnicas agro-pecuarias y sociales más perfeccionados.

Joan (1964: 57-60) fa una crida a les Nacions Unides i a la UNESCO amb la intenció que dissenyin un ampli i extens programa adreçat al professorat, a les escoles, als sistemes educatius dels països i als governs de tot el món per combatre els prejudicis racials:

> Recomendar a los organismos internacionales especializados, tales como la UNESCO, la Oficina Internacional de Educación, los Departamentos de Educación y Ciencias Sociales de la OEA, etc. adopten las medidas necesarias, en directa colaboración con los Ministerios respectivos de sus países miembros, para elaborar una cuidadosa serie de sugestiones, normas y recomendaciones didácticas destinadas al personal docente en sus distintos grados (enseñanza primaria, secundaria y superior); y, si fuere necesario, organizar también seminarios o series de conferencias con la exclusiva finalidad de inculcar en las nuevas generaciones los principios científicos (y conceptos morales que de ellos deriven) tendientes a eliminar los prejuicios raciales. Desde luego esa delicada misión, que ha de ser efectiva y no verbalista, exige la plena y consciente cooperación de los maestros.

Joan Comas fou el que aconseguí portar la seva veu més lluny a través de la col·laboració amb les Nacions Unides mentre que els altres germans desenvoluparen com pogueren la seva tasca en plena dictadura franquista, i Margarita exercí a Anglaterra en un centre modèlic i innovador però mai més no tornà a ser la gran pedagoga i científica que fou a l'Espanya de les quatre primeres dècades del segle XX.

El pare Gabriel i els cinc fills foren deixebles dels postulats de la Institución Libre de Enseñanza i portaren els seus ensenyaments al llarg de la seva vida, els aplicaren, els difongueren i els defensaren. La guerra civil els trencà la vida i només Joan aconseguí refer una nova vida.

CONCLUSIONS: APORTACIONS AL DEBAT EDUCATIU

La innovació educativa és la clau per avançar en una societat canviant. Tant Gabriel Comas com els seus fills es van dedicar a l'educació i van ser capdavanters en innovació educativa; els uns important i divulgant mètodes innovadors i els altres aplicant-los a les aules. Tots van comprendre que la innovació educativa és un dels aspectes més importants per fer front als canvis socials i mantenir l'escola al dia; l'escola no pot endarrerir-se en relació als avenços socials, especialment als avenços tècnics i científics i, per damunt de tot, als destacats avenços en psicologia i pedagogia. Per aquest motiu, és importantíssima la formació inicial i permanent del professorat

Joan i Margarita Comas porten a terme una intensíssima tasca de divulgació de nous mètodes que s'experimenten a Europa i a Estats Units, i les seves germanes Anna, Conxa i Maria intenten aplicar-los en els seus llocs de feina, alguns dels quals són llocs de referència en innovació educativa com l'Escola de Colonya de Pollença a Mallorca, l'Escola del Bosc o l'Escola Baixeres de Barcelona.

Tant Gabriel Comas com els seus fills foren deixebles de la Institución Libre de Enseñanza, el prestigiós i capdavanter centre d'ensenyament entorn del qual pivotaven un extens conjunt d'institucions científiques amb l'objectiu de posar Espanya en el mapa de la ciència. La Institución fou el nucli a partir del qual s'irradià la innovació educativa al nostre país a través de la tasca de la Junta de Ampliación de Estudios, que becà centenars de persones dels diferents àmbits científics per visitar (i després divulgar i posar en pràctica) els països capdavanters en ciència i en innovacions educatives. Gabriel, el pare, i dos dels seus fills, Joan i Margalida, foren becats per la Junta, i Anna aprofità el viatge del seu pare. Sens dubte que el cas és únic: tres membres (i podríem dir quatre) d'una mateixa família foren becats per la Junta per viatjar a l'estranger i conèixer innovacions educatives. Podríem dir, sense cap marge de dubte, que la família Comas van ser fills de la Institución Libre de Enseñanza.

Gabriel Comas fou l'impulsor de moltes innovacions educatives i lluità al llarg de la seva vida per incorporar-les a les escoles on treballava. Ara bé, un lloc destacà per damunt dels altres: Menorca fou sempre un lloc especial per a tota la família. A Alaior, Gabriel Comas portà a terme una de les tasques educatives i socials més reeixides de la seva vida, que recorda en múltiples articles publicats en la premsa insular, tot i que fou a Mallorca on pogué inaugurar i dirigir, de bell nou, un centre escolar graduat, conjuntament amb Bartomeu Terrades seguint i impulsant tots els avenços que havien pogut observar al llarg del seu primer viatge a l'estranger becats per l'Ajuntament de Palma. També fou a Mallorca on pogué dirigir unes colònies escolars exemplars.

Però les proves que avalen les nostres hipòtesis són clares: totes aquestes fites (els viatges pedagògics i les colònies escolars) són publicades, en forma de fascicles col·leccionables al diari republicà menorquí *La Voz de Menorca.* Per què Gabriel Comas havia de publicar aquestes experiències realitzades a Mallorca precisament a la premsa insular menorquina? El lligam amb Menorca és molt evident i perdurà durant tota la seva vida. La tasca realitzada a Alaior i la profunda amistat que va establir amb Joan Mir i Mir marcaren la seva vida. Joan Mir va ser un personatge polifacètic de gran vàlua i amb una extraordinària sensibilitat social vers els sectors més desfavorits.

La Voz de Menorca fou el lloc on Gabriel expressà el seu pensament des de Mallorca, primerament, i, després, des de Barcelona. Menorca fou el referent vital i, si la premsa republicana fou l'òrgan d'expressió que també donava compte dels primers moviments dels seus fills Margarita i Joan, existí un llogaret privilegiat que es convertí en el refugi, i fins i tot en amagatall en els moments més àlgids de la dictadura, de tota la família: Alcalfar, una cala al municipi de Sant Lluís. El mateix Gabriel Comas confessa viure en un paradís.

Tota la família Comas sempre mostrà una gran admiració per l'illa de Menorca i especialment per un indret que esdevingué, amb el temps, paradís i refugi per als pocs retrobaments que al llarg de la seva vida tingueren: Alcalfar. Un lloc idíl·lic de la costa menorquina, que als caps de setmana s'omplia de santlluïsers que anaven a romandre a la caseta i a passar uns bons dies i unes millors vetllades al més propi estil menorquí: a la vorera, pescar, nedar, menjar i fer una bona vetllada. Gabriel, casat amb una maonesa, es deixà captivar per aquests moments d'oci i lloà amb els seus escrits aquest sa costum d'anar a

romandre a sa caseta, fugint de mals costums i d'aire viciat. Per a Comas, és un magnífic exercici higiènic:

> Cada sábado o víspera de fiesta salen para Alcaufar donde tienen su caseta con todos sus ingredientes para cocinar y dormir. Pescan o buscan cangrejos o mariscos, cocinan, friegan los platos, arreglan las camas, barren la caseta, etc. etc.
>
> Pasan la noche del sábado y el domingo en amigable compañía y al atardecer del domingo regresan a sus hogares contentos y con los pulmones saturados de aroma, de partículas de yodo, y con todos los síntomas de satisfacción y alegría.[7]

Per a Gabriel Comas i, després, per a tota la seva família, Alcalfar, fou un paradís:

> Alcaufar se presta al ensayo; tiene calas para bañarse, hay agua, cerca se halla la Cala donde puede agenciarse fruta y otros comestibles, y no está lejos de Sant Luís. Existe una modesta tienda, que se cuida de transportar las provisiones necesarias a los veraneantes; y la brisa del mar, unida a la comodidad en el vestir, hacen ideal la vida en los días calurosos. Es Caló Roig, parece hecho de encargo para tomas baños de sol y de agua, y los naturales de San Luís son tan amables, que creo imposible superarlos.
>
> Todo esto hace aquel sitio agradabilísimo y creo no ha de tardar mucho tiempo en aumentar el número de casetas. Contiene 28 y desearía que pronto se hubiera triplicado el número. Todas tienen un nombre: La Libertad, La Tranquilidad, Villa Rosa, Moulin Rouge, etc.
>
> Me será difícil olvidar los días que tan agradablemente he pasado este verano en tan alegre sitio y rodeado de tan simpáticos y queridos amigos.[8]

Els lligams amb Menorca de tota la família romangueren intactes al llarg del temps a pesar dels anys d'exili, tot i que alguns veïns recorden que, a pesar de la dictadura i ja ben entrats els anys 60 del segle passat, na Margarita i en Joan aconseguiren entrar i sortir del país i passaven uns dies en aquestes casetes de la cala Alcalfar, tot envoltat de misteri i de certa por, ja que, segons

[7] Vegeu Comas i Ribas, Gabriel (1928): «Alcaufar» a *La Voz de Menorca*, 18 de setembre de 1928; a portada.

[8] Vegeu Comas i Ribas, Gabriel (1928): «Alcaufar» a *La Voz de Menorca*, 18 de setembre de 1928; a portada.

qui passava i qui hi havia per la cala, tant Joan com Margarita evitaven sortir al carrer.

Una de les conclusions més evidents i dramàtiques que marcaren tota la família foren les conseqüències de la guerra civil espanyola. L'impacte fou duríssim i marcà bona part del futur del pare i dels cinc fills. Gabriel, el pare, com a conseqüència de la guerra, quedà tetraplègic, després d'un llarg patiment amb arrest domiciliari a Capdepera juntament amb les seves filles, detingudes just quan començaven les seves vacances d'estiu.

Les tres filles Anna, Conxa i Maria patiren les conseqüències de duríssims processos de depuració amb resultats incerts. Primerament foren condemnades a la separació definitiva del servei i, després de recollir proves i nous testimonis i reoberts els processos, foren readmeses i pogueren continuar com a mestres, sempre vigilades, sempre marcades com hem pogut demostrar.

Margarita i Joan pogueren marxar a l'exili amb un bagatge intel·lectual important; Joan acabà els seus estudis a Ginebra, partí cap a Mèxic i sabé començar de zero; Joan sabia deixar el passat endarrere i pensar només en el futur i així ho féu; Margarita acabà a Anglaterra i aconseguí una bona feina en un col·legi de prestigi però ja mai més tornà a ser la mateixa persona compromesa intel·lectualment i activa en publicacions i recerques. La guerra la colpejà profundament.

Després de la guerra, tot i que les seves germanes aconseguiren refer les seves vides personals i professionals, ens atrevim a afirmar que només Joan aconseguí imposar-se amb èxit al trasbals personal que suposà la guerra i el posterior exili i sabé deixar al darrere les penúries i els mals records per tirar endavant des d'una base intel·lectual molt sòlida i extensa.

El mestratge de la família Comas és un exemple per a tots nosaltres pel que suposa a nivell de formació inicial i a nivell de formació permanent. Gabriel Comas fou un mestre innovador que procurà mantenir-se al dia (rebia a casa seva a finals del segle XIX a Menorca el butlletí de la ILE) i oferir un ensenyament de qualitat, alhora que reclamava un ensenyament graduat ja que tenia molts alumnes a la seva aula, precisament per oferir un ensenyament de qualitat, alhora que minvaven les aules dels altres professors.

Aquest tarannà impregnà els seus fills. Joan i Margalida són els màxims exponents d'una contínua formació tant científica com didàctica, a més d'aportar nous elements a la ciència que ambdós treballen (l'antropologia i les ciències

naturals). Però Anna, Conxa i Maria també són exemples d'aquesta formació didàctica suplementària a la formació bàsica de les Normals; les tres passen períodes de formació amb el seu pare o a la Institución Libre de Enseñanza de Madrid, com alumnes o com a professores i a l'Escola de Guillem Cifre de Colonya a Pollença amb Clara Hamerl, a més de participar en les escoles d'estiu que se celebren a Barcelona i aplicar els mètodes més moderns que divulguen els seus germans Joan i Margarita a través de la prestigiosa *Revista de Pedagogia*. Tot plegat, fent realitat una màxima que avui en dia continua essent de plena vigència: la necessitat d'una contínua actualització científica i didàctica per part de tot el professorat.

El mestratge de la família Comas és, en suma, un model de professionalitat, d'actualització científica i didàctica, de vocació i de voluntat de servei a la comunitat a pesar de tots els entrebancs i a pesar de la profunda ruptura que suposà la guerra civil espanyola.

Ser i fer de mestre suposa un compromís envers la societat: ho era abans i ho continua essent ara. Gabriel Comas ho tingué clar al llarg de la seva vida i ho exemplificà perfectament durant la seva estada a Alaior on aconseguí mobilitzar la societat envers la consecució de millores socials i educatives en un dels moviments populars i socials més significatius i nombrosos de la història de l'illa de Menorca. Els seus fills seguiren l'exemple, tot i que els contextos en què treballaren foren ben diferents. Tant Joan com Margarita actuaren en el context nacional, divulgant innovacions i incidint en la formació inicial de mestres. Conxa, Anna i Maria treballaren a peu d'aula però canviaren sovint de lloc i, quan pogueren consolidar el seu lloc de feina, arribà la guerra civil i posteriorment els durs processos de depuració, que acabaren amb dures sancions per a les tres, truncant les seves carreres. Les exalumnes d'Anna Comas dels anys quaranta i cinquanta d'Alaior la recorden com una mestra brillant i molt preocupada per les seves alumnes, especialment per les persones més desfavorides; la recorden com una mestra que es dedicava plenament a l'ensenyament i que gaudia ensenyant i no deixant que ningú no quedés endarrerit.

La família Comas fou una família excepcional, possiblement irrepetible, com irrepetibles foren les condicions en què visqueren. La varietat de camps professionals i la diversitat d'interessos i motivacions fan que els fills i filles de les famílies, normalment, optin per estudis molt diversificats enfora de les professions dels pares i de les mares i dels seus possibles consells. Tampoc

no creiem que Gabriel Comas ni la seva mare, Rita Camps, pressionessin els seus fills de tal manera que acabessin per decidir els seus estudis. Creiem que fou l'ambient de casa el que impregnà el gust i la vocació dels fills pel servei públic. Creiem fermament que el compromís de Gabriel Comas per l'educació i per oferir eines de canvi a la societat era molt profund i impregnava bona part de la seva vida pública però també de la vida privada. Fou aquesta dedicació i vocació la que impregnà els seus fills per dedicar-se al magisteri, però a un magisteri orientat a un servei social, un magisteri de compromís vers la societat.

Un mestratge que ens ensenya que ser mestre és quelcom més que explicar quatre continguts; un mestratge que ens diu que ser mestre implica un compromís social i un posicionament davant la injustícia social, un posicionament vers els sectors més desfavorits de la societat; un mestratge que esdevé compromís vers la innovació educativa. Un mestratge que ens demostra que, a pesar de les dificultats, cal continuar endavant ja que els principis educatius profundament democràtics i de progrés sempre acaben imposant-se ja que afavoreixen la gran majoria de ciutadans, a pesar que sempre hi ha períodes de retrocés o d'aturades que generen una gran frustració.

BIBLIOGRAFIA

Alcina Franch, J.(1979): *In memoriam Juan Comas Camps (1900-1979)*, Separata de *Revista Española de Antropología Americana*: Madrid, vol. IX, 1979.

Alzina, Pere, (2001): *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg.* Consell Insular de Menorca i Institut Menorquí d'Estudis: Menorca.

Bal·le Cerdà, M. i PERELLÓ ALORDA, M. (1998): *Gabriel Comas i Ribas: la seva vida i obra.* Palma: Universitat de les Illes Balears; col·lecció Els nostres educadors, número 6.

Canut, M. L. (1997). «Margarida Comas i Camps» a: *Dones a les Illes: treball, esplai i ensenyament (1895-1945).* Consellería de la Presidecia del Govern Balear.

Canut, M. L. I AMORÓS, J. L. (2000). *Maestras y libros (1850-1912).* Palma de Mallorca: Servei de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears.

Carpintero, Helio i Herrero, Fania (2007): «La Junta para Ampliación de Estudios y el Desarrollo de la Psicología Española» a *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia.* Vol. LIX, nº 2, julio-diciembre.

Comas, Joan (1953) «Panorama continental del indigenismo» en *Cuadernos Hispanoamericanos*, nº 47. Madrid, 1953. Per la cita vegeu p. 241.

Comas, J. (1964): «Combatir el racismo es defender la paz» a *Cuadernos Americanos,* nº 2. México. Pàg. 57-60. [Aquesta ponència havia de ser presentada al Primer Congrés Internacional de Sociologia de la Pau, organitzat a Mèxic, però cancel·lat a darrera hora].

Comas, Joan (1978) «El antirracismo a nivel internacional. Propósitos y realidades», en *América Indígena*, vol. XXXVIII, nº 3, México, Julio-septiembre 1978.

Comas, Joan (1979): *La construcción antropológica.* Universidad Nacional Autónoma de México; Instituto de Investigaciones Antropológicas de México. [Discurs que havia de ser llegit per Comas a l'acte d'imposició del Doctorat Honoris Causa per la Universitat Complutense de Madrid i que no poder ser llegit per la mort sobtada de Joan Comas el dia 18 de gener de 1979].

Comas Rubí, Francesca (2000): *Les relacions de la JAE (Junta para la Ampliación de Estudios) amb Balears : els viatges pedagògics i la renovació educativa*, director: Antoni J. Colom Cañellas Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, Departament d'Educació. Tesi doctoral no publicada.

Comas Rubí, F. (2007). *Els viatges pedagògics i la renovació educativa. Les relacions de la JAE amb les Balears*. Palma: Edicions Documenta Balear.

Comas Camps, Margalida (1931): «El método de los proyectos en las escuelas urbanas» a *Revista de Pedagogia,* nº 110. Madrid: Revista de Pedagogía.

Comas Camps, Margalida (1937): *Contribución a la metodología de las ciencias naturales.* Gerona-Madrid: Dalmau Carles, Pla. E. C. Editores.

Comas, Margarita (2001): *Escritos sobre ciència, genero y educación*. Edición de José Mariano Bernal Martínez y Francesca Comas Rubí. Madrid: Biblioteca Nueva. Colección Memoria y Crítica de la Educación.

Delgado, Mª Antonia. (2009) *Margalida Comas Camps (1892-1972), científica i pedagoga.* Palma: Govern de les Illes Balears.

Hernandez Mora, Juan (1976): *El doctor Juan Comas Camps. Investigador Emérito de la Universidad de México. Noticia de su vida y de su obra*. Ciutadella: Depòsit legal: MH 316-1976.

Molero Pintado, Antonio (2000): *La Institución Libre de Enseñanza. Un proyecto de reforma pedagógica.* Madrid: Biblioteca Nueva.

Monès, Jordi (1977): *El pensament pedagògic i la renovació pedagògica a Catalunya (1833-1938)*. Barcelona: Edicions La Magrana.

Oliver, Jaume (1985): *Joan Comas i la política educativa de la segona República (1936-1939)*. Palma de Mallorca: Universitat de Palma de Mallorca, Consell Insular de Menorca i La Caixa.